

UDK:783:271.22-535(497.11)“18/19“

322(497.11):271.22

37.014.521(497.11)“18/19“

DOI: 10.2298/MUZ120215001P

Весна ПеноМузиколошки институт САНУ, Београд
sara_kasiana@yahoo.com**ЦРКВЕНА МУЗИКА У СВЕТЛОСТИ ДРЖАВНОГ
ЗАКОНОДАВСТВА У КНЕЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ***

Апстракт: Сагледавањем државних одредаба које су се тичале општег и богословског образовања, а у коме је своје место имала црквена музика, стиче се увид у односе државне и црквене власти, с једне стране, као и државне и црквене културне политике, с друге стране. У раду су представљени сви битнији закони из времена Кнежевине, потом и Краљевине Србије, који су се посредно или непосредно тичали организовања верске наставе и црквеног појања у богословији и осталим школским институцијама у држави.

Кључне речи: црквена музика, држава, црква, закон, школство

Важна година у историји Српске православне цркве у Кнежевини Србији била је 1831, у којој је озваничена њена аутономија унутар Цариградске патријаршије, под чијом је јурисдикцијом била од 1766. (Слијепчевић 1991: 302–318). Након више од половине века, током којег су њеним кормилом управљали јерарси са Фанарија, васељенски патријарх Константин је у преговорима са изасланицима кнеза Милоша Обреновића пристао да се убудуће митрополити и епископи бирају у Србији, с тим да њихово ступање на архијерејску дужност буде потврђено у Цариграду. Такође, одређено је и да у титулу београдског митрополита уђе додатак „митрополит целе Србије“, чиме је његова ингеренција условно подигнута до нивоа титуле патријарха.¹

* Студија је реализована у оквиру пројекта: *Идентитети српске музике од локалних до глобалних оквира: традиције, промене, изазови* (бр. 177004), који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Конкордат је остао на снази до 1879. године, када је Цариградска патријаршија издала томос о проглашењу аутокефалности Српске цркве (Митровић 1985: 40–52).

У истом периоду, Српска црква се нашла у новим околностима и у односу на матичну државу. Издејствовавши три изузетно драгоцену правна акта (Хатишериф и Берат из 1830, и још један Хатишериф три године касније), кнез Милош је Србији обезбедио, између осталог, независну унутрашњу самоуправу и слободу вероисповести, с тим да је његова владарска воља врло брзо дошла до пуног изражаја, постајући сама закон. У држави коју је тек требало формирати цркви није остављена могућност да сама уреди своју организацију. Успостављање уставног и законодавног оквира за њено деловање, спровођење институционалних механизма контроле и, надам се, директно мешање власти у постављења представника највише црквене јерархије и начин њиховог рада, обележили су односе државне и црквене власти у Кнежевини, потом и у Краљевини Србији. Право јачег је, подразумева се, увек било на страни државе (Новаковић 2010).

Истина је и да је опште стање у Српској цркви у веку стицања државне независности изискивало низ интервенција у правцу постављања чврстих основа на којима би она уопште могла да остварује своју духовну мисију.² Званично, она је током читавог XIX столећа имала законом заштићени статус, а источноправославна вера сматрана је владајућом.³ Државни прописи, међутим, беспоштедно су умањивали ингеренције цркве, често подривајући основе њеног канонског црквеног права.⁴ За тему назначену у наслову рада од посебног су значаја оне државне одредбе које су се тичале општег и богословског образовања, а у коме је своје место имала црквена музика. Представљање и анализа података у вези са почецима организоване музичке наставе иду у прилог

² О декадентном стању у Српској цркви, о морално урушеном свештенству и монаштву, како у епархијама на територији Србије, тако и у Карловачкој митрополији, током XIX века: Слијепчевић 1991: 110–115, 120–124, 333–337.

³ Ове привилегије биле су дефинисане Уставом из 1869. године. Повлашћену позицију Српска православна црква ће изгубити на почетку 20. века, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, ступањем на снагу Видовданског устава, којим су све признате верске заједнице изједначене.

⁴ Први закон – *Начертаније о духовним властима*, који је регулисао место цркве у друштву, ступио је на снагу 1836. године, а потом су донета још четири: *Устројеније духовних власти Књажевства Србскога* (1847), *Закон о црквеним властима православне вере* (1862), *Закон о изменама и допунама закона о црквеним властима православне вере* (1882) и *Закон о црквеним властима источно-православне цркве* (1890).

постојећим сазнањима о подударностима и мимоилажењу две културне политике – државне и црквене. Индикативан је однос владара и власти према процесу васпитања, толико значајном у деценијама у којима се држава институционално формирала, као и (не)преклапање интереса црквених великодостојника и истакнутијих друштвених субјеката, с једне стране, и одговорних у министарским ресорима, с друге, у вези са афирмацијом црквенопојачке и музичке уметности у целини.

Иако сама држава, у недостатку професионалних кадрова, није задуго имала неопходна искуства у осмишљавању и спровођењу општеобразовног програма, она је, посредством законских аката, врло рано показала да ће бити подједнако укључена у планирање и организацију верске наставе, која је до тада била искључиво у надлежности цркве.⁵ Рад на развоју народне просвете, легализован Хатишерифом из 1830, додатно је био унапређен након доношења Сртењског устава пет година касније, када су постављени први министри просвете и црквених послова.⁶ Тада је прописан „План за школе како имају постојати”,⁷ а са школованим и енергичним митрополитом Петром Јовановићем (1800–1864)⁸ кнез је постигао договор да са радом започне и училиште за будуће свештенике.

⁵ Не треба заборавити да је за отварање Богословије у Србији кнез Милош имао велике заслуге. Он је, наиме, био уверен да без образованог и припремљеног српског свештеничког кадра није реално очекивати разрешење српског црквеног питања, тачније ослобођење од фанариотске јерархије и стицање потпуне независности у односу на Цариградску патријаршију. О његовим настојањима да још за време фанариотског владике и ондашњег београдског митрополита, Агатангела, отвори школу за клирике видети: Швабић 1903.

⁶ Попечитељи су, сходно Милошевој наредби из 1823, били дужни да „сва измишленија и предузете планове... и сва проча дјанија, пређе него их у дејство поставе“ најпре дају „кнежевској власти на провиђење и одобрење“ (Петровић и Петровић 1884: 426).

⁷ Први закон о школама, под називом „Устав народни школа у Књажеству Србије правитељствујућим Књазем Милошем Теодор Обреновићем I“ припремио је 1833. године Димитрије Тирол, по узору на школски закон у Аустрији (Тунковић 1971: 21, наведено према Исић 2003: 64).

⁸ Петар Јовановић (световно име Павле, 1800–1864) био је митрополит београдски од 1833. до 1859. године. Рођени Илочанин, најпре је од 1819. до 1829. године био професор Карловачке гимназије, а од 1830. године био је секретар највишег народног суда у Крагујевцу, потом и секретар кнежеве канцеларије. Закалуђерио се и постао митрополит београдски на инсистирање кнеза Милоша Обреновића (Илић 1911).

Не изненађује податак да је у новооснованој клирикалној школи, која је почела са радом 1836. године, један од главних предмета било црквено појање.⁹ Овој незаобилазној вештини у свештеничком позиву, како наводи Бранко Цисарж, поклањала се посебна пажња још у првој стручној богословској школи у Србији, која је на предлог Доситеја Обрадовића, а на одобрење Совјета, основана 1810. године (1960: 14–30). Познато је да је у почетку рада Богословије појање предавао синђел Гаврило (Петровић), потоњи епископ шабачки,¹⁰ али нема сачуваних података на који је начин предавао појање. Извесно је, међутим, претпоставити да су ученици усвајали мелодије према крајње упрошћеном методу – на слух, како су то чинили до почетка 20. века, па и касније (Рено 2006а).

Црквено појање и рипидно облачење било је, уз веронауку, обавезан предмет и у основним школама по Србији. Ђаци су припремани за учествовање у богослужењима, заједно са својим учитељима, којима су током времена законом наметнута стриктна црквена задужења. Циљ *нравственог* васпитања – обезбеђивање „отечаству полезних грађана и верних синова, правих християна и поштених људи“, како је стајало у *Наставленију за учитеље основних училишта* (из 1844), могао се постићи адекватним садржајем наставе, али, пре свега, узорним владањем учитеља, који сами негују праву веру и исту развијају код ученика.¹¹ Поред тога што се очекивало да својим врлинама буду пример полазницима школа, учитељима је посебном одредбом 1857. године¹² одређено да у цркви служе као појци и да заједно са ђацима редовно

⁹ У првом разреду се предавало црквено беседништво, словенски језик, догматика, морално богословље и свештена историја Старог и Новог завета; у другом разреду: пастирско богословље, историја хришћанске цркве, тумачење Јеванђеља, реторика на Јеванђеља недељна и метод учитељски, а у обадва разреда учило се црквено појање и правило (Слијепчевић 1991: 344).

¹⁰ Овај податак наводи Гаврило Бољарић у *Предговору* друге књиге *Српског православног пјенија – Октоиха*, коју је по карловачком старом начину у ноте за један глас ставио заједно са Николом Тајшановићем и објавио 1891. године. Бољарић помиње да је његов имењак био ревносни професор и пјенија учитељ у Београдској богословији и да је особито остао упамћен по мелодији *Алилуја*, која се пева после читања апостолске посланице. Упор. Бољарић и Тајшановић 1891: V.

¹¹ Прво упутство за учитеље издато је 1838. године. Потпунији приручник написао је М. Спасић под насловом *Педагогично-методично наставленије за учитеље основни школа* 1855. године (Теших 1974: 105–107).

¹² Реч је о закону названом *Устројеније основних школа* (упор. Столић 2003: 90).

похађају богослужења. Препоручујући учитељима да граде добре односе са свештеницима и да им помажу при црквеним обредима, појући за певницом и прислужујући у олтару, законодавци и творци образовне политике су несумњиво желели да повежу и учине узајамно допуњујућим световно и духовно васпитање. У пракси је, међутим, на релацији учитељ – свештеник постојао трајно конкурентски однос, из којег је корист извличила углавном државна власт. Увид у спорове који су избијали, и у којима је она природно била арбитар, обезбеђивао јој је контролу и над једном и над другом страном (Столић 2003: 91).

И поред тога што је држава преузела послове у руковођењу школством, црква је имала, бар до пред крај шесте деценије XIX века, важно учешће у креирању васпитног система. Схваћена као национална институција од прворазредног значаја,¹³ школа је, између осталог, требало да допринесе и обликовању постојаног верског идентитета омладине. Отуда улога агилних црквених представника у формирању школства није била занемарљива. Митрополиту Петру Јовановићу припадају посебне заслуге, како за рад богословије, тако и за оснивање и одвијање наставе у многим световним школама по Србији. Познато је да је митрополит у почетку писао уџбенике за веронауку, али и за друге предмете, не би ли обезбедио неопходну литературу из које ће се учити, састављао је наставне програме, одлучивао у изборима кандидата за учитеље, а нарочито је бринуо да обезбеди адекватан, школовани наставнички кадар за Богословију.¹⁴ Пуне две деценије његовог рада, током којих је донет и *Закон о духовним властима*,¹⁵ државна власт се није мешала

¹³ У обимној литератури у вези са установљавањем и развојем система образовања, о васпитном карактеру школе у Србији у XIX столећу видети: Деспотовић 1958; Ћунковић 1970; Тешић 1974, 1983; Трговчевић 1998.

¹⁴ Године 1846. митрополит је послао на додатно школовање у Кијевску духовну академију шесторицу богослова, међу којима и свог будућег наследника на трону београдске митрополије, Милоја, у монаштво нареченог Михаила Јовановића (Слијепчевић 1991: 346).

¹⁵ Према мишљењу стручњака за канонско црквено право, овај Закон, који је на снагу ступио 1847. године, омогућио је цркви процедуру доношења одлука и других питања од важности за њено складно и ефикасно функционисање у складу са древним канонима. Такође, разграничио је духовну од световне власти и присуство државне власти у црквеном устројству свео на најмању меру. Већина аутора заслуге за овај Закон приписују мудрој политици коју је у односима са државом водио митрополит Петар Јовановић (Новаковић 2010: 74–86).

у организацију и поделу послова у Богословији. До промене је дошло тек 1858, годину дана након што ће митрополит Петар под притиском кнеза Милоша морати да напусти архијерејски трон у Београду.¹⁶ Наиме, финансијски моменат – исплаћивање надокнаде за вршење дужности наставника у клирикалном училишту, био је разлог због којег је, на захтев Светог архијерејског сабора и Попечитељства просвештенија, Совјет донео уредбу сходно којој се „сви професори Богословије, били мирјани или духовници, на представљање митрополитово постављају указом књажеским“ (Слијепчевић 1991: 346).

Поменута уредба свакако није битније утицала на унапређење наставног процеса у Богословији. Нарочито нема индиција да се било ко у име државе старао о црквенопојачком благољепију, као што се уосталом мало ко старао и за унапређење музичке уметности у целини. Иницијативе о покретању музикалних школа, током друге половине века завршавале су у деловодним протоколима са напоменом: „служи к знању – у архиву“,¹⁷ тако да је иако у српском народу присутно, „чувство за музику било попут необделане, запарложене земље“, како је сведочио, иза иницијала Т. М., скривени аутор.¹⁸ Квалитет у црквенопојачкој пракси мерио се певањем „из петни(х) жила“ и неукусним украшавањем мелодија, а „музикално певање“ – из нотног текста, још увек се сматрало безбожним (Васиљевић 2000: 30).

Иза новитета у музичком васпитању стајали су, додуше, и даље потписи црквеног великодостојника и владара. Негдашњи поданик Хабзбуршке монархије и професор Карловачке гимназије, митрополит

¹⁶ Под оптужбом да је у периоду династичких сукоба показао наклоност за Александра Карађорђевића (који је након абдикације кнеза Милоша, потом и кнеза Михаила владао Србијом од 1842. до 1858. године), и након бројних клевета које су нарочито ширили либерали, митрополит је био приморан да преда оставку и напусти Београд (Слијепчевић 1991: 347–352).

¹⁷ Са овом назнаком је у Попечитељству просвештенија 1839. године стављена тачка на иницијативу Атанасија Николића да се у Београду отвори „музикална“ школа (упор. Архив Србије, Министарство просвете, Р. 570, 1839, В 2014; наведено према Ђурић-Клајн: 99–100).

¹⁸ Т. М. (1846) „О музикалном изображенију“, *Србски народни лист*, 30. мај. наведено према Васиљевић 2000: 30. Васиљевићева наводи да би аутор датог текста могао бити Теодосије Мраовић, професор појања у Богословији у Београду и потоњи митрополит београдски, или саветник и публициста, Теодор Мандић.

Петар је вероватно имао прилике да се пре доласка у Србију упозна са руском вишегласном традицијом, а могуће и са уметничком музиком. Извесно је, међутим, да на појаву вишегласја у српској црквеној пракси није гледао са негодовањем. То потврђује његов благослов, праћен одобрењем кнеза Михаила (који је 1839. после Милошеве абдикације по први пут преузео власт), да се у Београдску гимназију уведе настава нотног – вишегласног певања (Томандл 1938: 24–27). Најпре је 1841. Павле Радивојевић, први хоровађа Панчевачког певачког друштва, започео да ђаке обучава новој певачкој вештини, а наредне године је у „школском зданију“ уз помоћ клавира часове „нотног црквног православног пјенија“ држао и Никола Ђурковић (Васиљевић 2000: 41).

Наследник митрополита Петра на београдској катедри, кијевски васпитаник, Михаило Јовановић (1826–1898)¹⁹ није се у бројним питањима која су се тичала цркве и црквеног школства слагао са својим, другим по реду, сувереном, кнезом Михаилом Обреновићем.²⁰ Ипак, могло би се рећи да су делили наклоност ка хорској музици, која је представљала новину у богослужењу Српске цркве, иако кнез, како ће се из наставка рада видети, то није показивао на делу.

Новопостављени архијереј је, верујући да ће уметности наклоњени кнез употребити свој утицај на Управу просвете, поднео 22. септембра 1861. године предлог да се при београдској семинарији оснује „катедра иконописанија и нотног пјенија“. Своју молбу образложио је на следећи начин:

„Иконе у нашој цркви имају догматично значење и служе християнима за проповјед у изображеном смислу. Зато (ј)е издавна с изучењем догмата вере, као спољашни украс и израз догмата изучавано и сајужавано с тим и иконописаније. Наука о том предае

¹⁹ Митрополит је прво богословско знање стекао у Београдској богословији, одакле је 1846. отишао у Кијев, где се (у Кијевско-печерској лаври) и замонашио. У својству магистара богословља вратио се у Србију 1853. и убрзо је хиротонисан за епископа шабачког, започевши свој свестрани национални, просветитељски и мисионарски рад, по коме ће се издвојити у плејади српских архијереја, али и међу политичарима у другој половини века. На трону цркве био је у два маха, од 1858. до 1882. и од 1889. до 1898. године. Из обимног списка литературе о митрополиту Михаилу видети: Димитријевић 1933; Слијепчевић 1991: 353–422; Стефановић 2008.

²⁰ Митрополит Михаило је управљао црквом за време владавине четворице Обреновића: Милоша, Михаила, Милана и Александра.

се по семинаријама... да би будући свештеници не само разумевали какве треба у цркви да буду иконе, него да би бољи од њи и сами могли занимати се овом благородном вјештином. Ово знање за наше свештенике тим (ј)е више потребно што с (ј)едне стране прелазе к нам иконе кое су противне духу наше цркве у смислу светске живописи а с друге опет уносе се невештом руком израђене без сваке мисли и пристоине важности лица светого кога хоће да представе... Поред ове потребе за облагорођење клирика осећа се нужда за боље и лакше изучавање по нотама и хармоничних пјенија у цркви отечественои“ (Симић 1958: 75–76).

Митрополит је за учитеља иконописа и музике предлагао Стефана (Стеву) Тодоровића, који је и као сликар, а и као дугогодишњи члан, па и председник Београдског певачког друштва, остварио извесну репутацију држећи од 1857. године, у свом дому у Београду, школу сликања и певања. Београдски митрополит је могуће рачунао на то да ће кнежево и сликарево познанство бити од помоћи да се до жељеног циља дође,²¹ но предлог је одбијен, а из Министарства је сугерисано да се из касе београдских општина плати друштво „кое би се и за хармонично певање у цркви образовало“ (Симић 1958: 76).

Митрополит је након месец дана молбу поновио. Није занемарљив редослед којим високи црквени достојанственик наводи разлоге у новом образложењу Управи. **„Осећа се велика потреба сходна времену – почиње он своје писмо – да се хармонично пјеније заведе, а дужност је наша све оно уређивати што би се на благољепије црквеног богослуженија односило; по томе повторавајући своје предложене...**

²¹ Према белешци у Србским новинама, Степа је са својим ученицима 1859. одржао „успели“ концерт, на коме је изведен обиман програм црквене и световне музике, и то у присуству тада престолонаследника Михаила и црквених великодостојника (Васиљевић 2000: 101). На другом јавном часу који је Тодоровић приредио, били су изложени сликарски цртежи и акварели његових ученика, који су уз то певали „хорално“ народне и црквене песме од Корнелија Станковића. Овај наступ је, према сликаревом сведочењу у његовој *Аутобиографији*, одржан по Васкрсу 1860. године, и том приликом је у публици био Михаило Обреновић. Задовољан приказаним резултатима, Михаило је истом приликом обећао сликару тражену помоћ за наставак студија, премда не у Риму, као што је Тодоровић очекивао, него у Бечу. Присне везе српског владара и Стеве Тодоровића, упркос повременим трзавицама, потврђене су бројним примерима кнежевог меценства, његовим залагањем да сликару омогући присуство у високим круговима, што му је обезбедило богату клијентелу, али и поверењем да преузме васпитање кнежевог ванбрачног сина. Упор. Тодоровић 1951; Јовановић 1976: 175–176.

молимо Управу... да ово прими и садјејствује да се одобри, **па ће бити изгледа да се и по Србији хармонично пјеније заведе, почем се клирици извеште у нотама** и почем ћемо **скоро добити печатану целу литургију по нотама**“ (Симић 1958: 78).²² Дакле, из навода се да закључити да жестоки борац против „новог – западњачког духа“, противног, како је био уверен, традиционалним српским вредностима,²³ није био посве имун на владајуће тенденције које су обликовале укус ондашњег, све модернијег, српског грађанства.²⁴ Штавише, он у свом писму потребе времена ставља испред благољепија црквеног богослужења. Још је мање, у свом славенофилском одушевљењу, имао начина да објективно сагледа корене хорског торжества, на које је навикао боравећи у Русији. Као и већина српских богослова у новијој историји, који су усвојили тзв. руску „барокну“ или „школску“ теологију, и исту без критичког расуђивања пренели у Српску цркву,²⁵ ни митрополит Михаило није могао или хтео да препозна рецидиве западних утицаја, који су оставили тако дубоке ожиљке на руској и свесловенској православној духовности и култури, видљиве све до наших дана. Најзад, музичко описмењавање српских клирика Митрополит доводи искључиво у везу са усвајањем и даљим развојем „хармоничног пјенија“, не помињући притом неопходност бележења једногласних напева српског појања и, што је још важније, њихово учење према нотним записима.

Настојање митрополита Михаила да се вишегласно црквено певање озваничи у музичкој настави помињано је више пута у литератури на основу преписке коју је водио са својим дугогодишњим пријатељем,

²² Митрополит је, без сумње, најављујући издање *Литургије*, имао у виду Корнелијево *Православно црквено појање у Србскога народа* (са поднасловом *Божественаја служба во свјатих отца нашего Јоана Златоустаго*), објављено у Бечу 1862. Штампане *Литургије* је новчано помогао митрополит Михаило, о чему сведочи писмо које му је из Беча композитор упутио 18. фебруара 1862. године (упор. Архив САНУ бр. 10093), као и четири писма која је митрополит упутио Корнелију 1862. и 1863. године (упор. Архив Србије ПО 107/36, 37, 38, 39; наведено према Павловић 1985: 166, напомена бр. 74). Видети и: Стефановић 1985: 127, 2008: 296–298.

²³ О митрополитовој борби против антирелигиозне пропаганде заступника материјализма и атеизма, чији су предводници били Светозар Марковић и Васа Пелагић, а који су имали своје присталице и међу свештеницима видети: Слијепчевић 1991: 365–373.

²⁴ О коренима васпитања емоција и почецима уобличавања модерног грађанског идентитета код Срба видети: Тимотијевић 2005.

²⁵ Вукашиновић 2010; Јевтић 1982; Флоровски 1997.

познатим протом при руској царској амбасади у Бечу и покровитељем Корнелија Станковића, Михаилом Фјодоровичем Рајевским, као и са самим Корнелијем (Петровић 1985; Стефановић 2008). Митрополит је, будући упознат са радом младог композитора и знајући да је вољан да се прихвати „професуре црквеног хармоничног појања“, током 1863. године покушавао да код „владајућих кругова“ посредује, не би ли му обезбедио катедру и задовољавајућу новчану надокнаду (Петровић 1985: 79; Стефановић 2008: 299–300). Ни овога пута с државног врха није дошао позитиван одговор, али је зато, непосредно пре Митрополитовог писма проти Рајевском, у којем наводи да „још увек није изгубљена нада видети Станковића у Београду у својству професора певања“, стигао нови Закон о устројству богословије.²⁶

Пошто је крајем децембра 1862. ступио на снагу *Закон о црквеним властима православне вере*, који је недвосмислено потврдио намеру кнеза Михаила да положај цркве уреди на нов начин и над њом успостави институционалне механизме контроле, и с обзиром на то да је из црквених кругова изостао отпор наметнутим решењима, владар се заједно са Државним саветом одважио на додатно умањење улоге духовног стожера у српском народу (Новаковић 2010: 193). „Училиштем у коме се ученици, у духу православља и хришћанске благочестивости, припремају за свештенички чин“ (како се сходно првом члану Закона дефинише Богословија), „управља Архијерејски сабор под врховним старањем и надзором министра просвете и црквених дела“ (Новаковић 2010: 193). Владар је уз асистенцију министра вршио избор наставног особља, подједнако и професора лаика и оних у свештеничком чину, чиме је кадровску политику посве изместио изван црквених оквира.²⁷ Министар је имао надлежност да одређује правила за извођење наставе и устројава поредак у школи; могао је да поништи или ублажи казне ученицима у вези са којима би професорски Савет донео одлуку; њему је, посредством Архијерејског сабора, ректор био дужан да на крају године подноси детаљан извештај о раду богословије... (*Зборник закона и наредаба*

²⁶ Закон је усвојен и проглашен 27. септембра 1863, а поменуто Митрополитово писмо написано је неколико дана касније, тачније 4. октобра.

²⁷ За избор наставника из редова свештенства Архијерејски сабор је био дужан да министру обезбеди претходно мишљење (Новаковић 2010: 195–196).

1864). Закон је, другим речима, био тако осмишљен да државни органи у потпуности прате процес формирања свештеничког подмлатка, имајући истовремено широке могућности да утичу на његово и духовно и световно усмерење. О томе сведочи и списак предмета које су полазници морали да одслушају током четворогодишњег школовања. Уз богословске предмете, који су преузети из наставних програма руских семинарија,²⁸ Законом је био предвиђен и низ општеобразовних предмета: реторика, психологија са физиологијом, логика, практична рачуница, експериментална физика, учитељски метод, дијатетика са домаћим лекарством, пољска економија са праксом у пољу и башти, славјански и руски језик. Црквено појање било је, међутим, посве издвојено у односу на друге предмете. Напомена која говори о томе да је било предвиђено да се сваки дан предаје довољно говори о значају који му је придаван.

Црквено појање је, међутим, исте године када је усвојен *Закон о богословији*, скинуто са списка предмета у основним школама. Враћено је тек након реакције из кругова блиских цркви и негодовања свештеника који су били јединствени у ставу да је потребно да постоји државна уредба којом се ђацима и учитељима јасно предочава „дужност спровођења цркве“ (Шеговић 1958; наведено према Васиљевић 2000: 40).

Модернизацијске тежње представника државне власти и владара које су водиле осавремењивању образовног система, у складу са достигнућима која су на том пољу већ била учињена у Европи (Ђуровић 2003: 143–144), нужно су ишле у правцу маргинализације цркве и њене позиције у друштву. С тим у вези био је и поменути покушај укидања наставе црквеног појања,²⁹ премда државни органи при Министарству просвете нису имали да понуде неки другачији вид музичке едукације.

²⁸ У Београдској богословији изучавали су се: догматско богословље са полемичким, нравствено и пастирско богословље, читање и рецитовање Светог писма, обредословље, омилитика, црквена историја са библијским земљописом (Новаковић 2010: 193).

²⁹ Евидентно удаљавање омладине из цркве, у чему су их неретко предводили сами учитељи, била је честа тема у написима у црквеној периодици током последњих деценија XIX века. Сам митрополит Михаило је такође код власти често интервенисао, тражећи од Министарства да појачају контролу учитеља и да их обавезу да редовно доводе децу у цркву на сва богослужења. Захтевао је и да поред певања у певници ученици буду задужени као „рипидоносци“. Министарство се 1867. сагласило са захтевом да ученици прате богослужења, али не и да активно учествују носећи рипиде (Школски зборник 1875; наведено према Васиљевић 2000: 40).

Упркос свести да музичка уметност има велику улогу у буђењу и креирању националних осећања, којима је државна културна политика била у свим својим сегментима бар званично окренута, напредна српска елита у лику државних службеника није препознавала апеле ни ретких школованих српских музичара који су, попут Митрополита, покушавали да музичко образовање учине доступним у наменским установама.

Концем 1863. и почетком 1864. су, као што је у музиколошкој литератури одавно писано, уследиле акције оснивања одељења, тачније два смера музичког образовања при постојећим гимназијама: *Правитељствена школа музике* и *Правитељствена школа певања* (Васиљевић 2000: 46–51; Ђурић-Клајн 1981: 102). Министарство просвете је почетком 1864. објавило темељно разрађена правила поменутих школа, у којима су наведени и циљеви који се њима желе постићи. Школа музике је требало да „временом дејствује на нарави народа и да утанча чувства и спреми вкус њихов за музику разних стилова изображеног света“, док је школа певања, како је стајало у првом члану Правила, била „понајвише и поглавито опредељена да се срца учеће се младежи образовањем у гласовној музици облагорођавају и да се црквено пјеније правилним хармоничним појањем усаврши“ (Ђурић-Клајн 1981: 102).

Програм рада, који су највероватније заједнички саставили Корнелије Станковић и Милан Миловук,³⁰ подразумевао је увежбавање „лаких дуета, терцета и квартета црквених... а у трећем и четвртом течају (током друге године школовања, прим. В. П.) и тежих квартета“. Наставом је требало да буду обухваћени и гимназијски ђаци и богословци, а планирано је да „најизвештенији“ међу њима, по наредби црквене власти, стечено умеће примене у богослужењу.³¹ Занимљиво је и то да се у Правилима „истогласно“ – унисоно певање (како је дописано на маргини Корнелијевог нацрта) помиње на крају, с напоменом да би се оно и даље учило, али без назнаке на који начин. Наиме, извесно је да је Станковић превасходно био заинтересован да вишегласна црквена музика у којој се он стваралачки

³⁰ О сарадњи Корнелија Станковића и Милана Миловука у састављању правила наставе у Правитељственој школи певања: Васиљевић 2000: 46–51.

³¹ Из писма Корнелија Станковића, које се налази у фасцикли са Правилима за школу певања (Мпс. ф I – п 142/1846. од 30. децембра 1863. године, № 4002; наведено према Васиљевић 2000: 48).

окушао буде шире прихваћена,³² а у томе му је здушну подршку давао и Миловук.³³ Корнелијево искрено опредељење да своју, уз Сехтера, с муком стечену вештину примени на „ползу свом народу“³⁴ дошло је до изражаја и у скици састављеној поводом оснивања школе певања.

Иако доступни подаци говоре о томе да је нотално певање званично уведено у Богословију 1877. године,³⁵ извесно је да је четири године раније за школу набављен хармонијум који је требало да послужи увежбавању вишегласног црквеног певања.³⁶ Полифоне црквене композиције, нарочито Корнелијеве, већ су се, међутим, од почетка седме деценије све чешће могле наћи на репертоару ђачких хорова при гимназијама, и то у свим већим градовима по Србији (Васиљевић 2000: 44–45).

Велики удео који је, током последње две деценије XIX столећа, у наставном програму Београдске богословије припао ноталном певању, заслугом Стевана Шрама и касније Стевана Мокрањца, довео је до тога да је учење једногласне појачке традиције у знатној мери остало у његовој сенци.³⁷ Иако се у извештајима о раду на предмету нотно певање обилато помињу методске јединице из теорије музике, што би подразумевало да су ученици у потпуности овладали западноевропском нотацијом, једногласни црквени напеви, како је у свом нацрту реформе наставе у Богословији истицао проф. Дели-Груић, нису били ни стављени у ноте (1893: 24), а

³² Констатацију да је Корнелијева жеља била да се оснивањем певачких школа црквени појци образују како би се са једногласног прешло на вишегласно појање, износи и Зорислава Васиљевић на основу навода Спира Калика из *Споменице 50. годишњице рада Београдског певачког друштва*, објављене 1903. у Београду (упор. 2000: 47).

³³ О несугласицама које је Миловук имао са члановима Београдског певачког друштва, због протежирања композиција немачког класицизма на репертоару хора видети: Васиљевић 2000: 87–93.

³⁴ Коста Манојловић помиње да Корнелије није могао да прихвати сугестије да српске једногласне мелодије које је записивао по појању карловачких певача остави без хармонизације: „Нека вели, ко како хоће, да је у мени сујете вештачке што ја нећу да попустим, али ја не могу толико себе заборавити и своју вештину сасвим забаталити, до које сам толики трудом дошао“. Упор. Манојловић 1942: 20.

³⁵ Овај податак наводи Зорислава Васиљевић на основу Државног календара Кнежевине Србије од 1867. до 1903. године (2000: 31).

³⁶ Бројна архивска документа садрже информације о томе како је Министарство било крајње обазриво по питању трошка начињеног поменутом куповином инструмента (Упор. АС, М. Пс., ф 170/1873. наведено према Васиљевић 2000: 43).

³⁷ Искрпан опис музичке наставе у Београдској богословији, као и у осталим православним црквеним училиштима видети у: Пено 2006а.

ученици су их учили искључиво по слуху (Рено 2006б). Понављајући често пута у ондашњој јавној речи навођену мисао да је појање „не само црквена, него и национална својина, којом се смело можемо поносити“, Дели-Груић је безуспешно апеловао на „црквене и државне факторе“, подсећајући их да им је „прва дужност ову вештину брижљиво неговати и у школи и у цркви“ (Дели-Груић 1893: 24).

Описи лошег стања у певничкој пракси и прозивке одговорних за урушавање богослужбеног торжества, како учитеља у школама, тако и наставника појања у Богословији, пунили су ступце црквених часописа, али помак се није назирао (Пено 2011). Сliku о појачким приликама пред крај века допуњује и познати случај о несинхронизованим акцијама државне власти и црквених представника у вези са објављивањем Корнелијевих аутографа и *Осмогласника* Мите Топаловића, о чему је подробно писала Мирка Павловић (1985). Ако се имају у виду лични интереси чланова црквене комисије, у првом реду ђаконa Николе Трифуновића, творца више пута поновљених издања *Осмогласника* и *Празничног пјенија* у трилама,³⁸ као и недовољна заинтересованост самог министра просвете, Стојана Новаковића,³⁹ јасно је зашто, упркос дугогодишње припреме, рукописи нису били одштампани.

³⁸ Трифуновићеви зборници са трилама били су једини уџбеник у настави једногласног појања у Богословији од 1875. до 1902. године, када је за наставника дошао Стеван Мокрањец (Пено 2006а: 208). О детаљима очигледне Трифуновиће опструкције објављивања Корнелијевих записа, коју је спроводио највероватније у дослуху са начелником Црквеног одељења при Министарству просвете, протом Јаковом Павловићем, видети Павловић 1985: 154–167. Занимљиво је да је за штампање првих издања својих уџбеника Трифуновић имао подршку и самог митрополита Михаила, о чему постоје документи у архивској грађи (1985: 161, напомена бр. 60). Благонаклоност Митрополита се једино може оправдати непостојањем другог зборника са црквеним мелодијама. Наиме, тешко је поверовати да је овај заступник Корнелија Станковића и вишегласног хорског певања могао бити задовољен непрецизним, самим тим, произвољним начином нотирања једногласне црквенопојачке традиције.

³⁹ Иако је Новаковић почетком 1881. професорима у Богословији, протосинђелу Никанору и Стевану Шраму, као и Даворину Јенку, члану Српског ученог друштва, наложио да прегледају Корнелијеве рукописе и предложе план припреме њиховог објављивања, и пошто је накнадно у овај тим укључен ђакон Никола Трифуновић, који је Министарству поднео извештај о стању у коме се аутографи налазе, предмет је чекао две године у Министарству. Тек након што се Пера Димић 1883. обратио Новаковићу, молећи га да Корнелијева заоставштина похрањена у Министарству изађе на светлост дана, министар предмет пребацује у надлежност Црквеног одељења Министарства просвете и покреће образовање нове комисије (Павловић 1985: 153–155). Исте, 1883. године председник владе и осморица министара, међу њима и Стојан Новаковић, предали су краљу Милану своје оставке. Дужност министра просвете је затим вршио министар правде (1985: 160, напомена бр. 54).

Нерешавање стручних питања у методици наставе црквене музике у Богословији и у осталим школама, била је кап у мору далеко сложенијих и нагомиланих проблема у односима државне и црквене политике, чији су главни експоненти током осамдесетих били краљ Милан Обреновић и митрополит Михаило. Сукоб монарха и црквеног поглавара, који је званично био изазван ступањем на снагу *Закона о таксама*,⁴⁰ а незванично крајње заостреним интересима две супротстављене политике – аустрофилске и русофилске,⁴¹ довео је до митрополитовог свргавања и прогонства (Слијепчевић 2009: 384–400, 409–411), као и до низа законских одредби које су цркву лишиле њеног хијерархијског и канонског устројства,⁴² и, најзад, до посве неканонске ситуације, у којој су место дотадашњих, легално хиротонисаних епископа у Архијерејском сабору Српске цркве заузели нелегално именовани архијереји.⁴³ У том неканонском вакууму

⁴⁰ У априлу месецу 1881. Народна скупштина је изгласала *Закон о таксама*, према коме се за свако примање свештено-монашког чина држави плаћала одређена надокнада (Зборник правила, уредаба и наредаба 1900; наведено према Новаковић 2010: 120). Видети и Војводић 2000.

⁴¹ Митрополитове амбиције су од почетка његове службе биле усмерене на бројне акције у циљу ослобађања од турског ропства и националног уједињења, између два царства, подељених Срба, и, нарочито, постизања потпуне аутономије Српске цркве од Васељенске патријаршије (у чему је, заједно са министром спољних послова, успео 1879). Осведочени заступник панславистичких тежњи, са јаким везама у Русији, либерал и патриота коме стечена независност Србије није могла бити довољна док су, због договора краља са Владом у Бечу, Срби у Босни и Херцеговини остали и даље поданици аустријске круне, митрополит Михаило је свакако морао бити на мети аустрофилски оријентисаног Милана Обреновића и његових налогодаваца из Аустрије (Јовановић 1934: 408–409; Попов 1994: 65; Стојанчевић 2002–2003).

⁴² Смену митрополита искористила је напредњачка Влада, покрећући поступак за ново законодавство, којим се црква дефинитивно потчињава световној власти. Најзначајније измене у односу на претходна законска акта односиле су се на: другачији састав Архијерејског сабора (по новом правилу то нису били само епископи, него и двојица архимандрита и представници свештеника из сваке епархије, које именује Краљ својим указом), надмоћност министарског потписа у односу на саборске одлуке, избор архиепископа и митрополита, о коме сада одлучују чланови Сабора, али и председник министарског савета, министар просвете и црквених дела и други носиоци државне власти (у потврђивању избора краљ је имао последњу реч), статус епископа који је подразумевао права чиновника (сходно томе, за епископе је била предвиђена плата коју су имали и чиновници у државном апарату). Потцењивачка одредба тицала се и новчаног кажњавања клирика који би одбили да се покоре законским одредбама. Није згорег поменути да је у спровођењу описаних правила надлежност имао управо министар просвете и црквених дела (Новаковић 2010: 121–124).

⁴³ Одбијање епископа да прихвате допуне и измене Закона о црквеним властима није спречило Стојана Новаковића да одлуке Народне скупштине спроведе до краја. Подробни опис стварања нове јерархије у Србији дао је Ђоко Слијепчевић 1991: 400–408.

улогу митрополита у независној Краљевини Србији и аутономној Српској цркви, преузео је архимандрит Теодосије Мраовић (1815–1891), који је, такође, неканонски хиротонисан.⁴⁴

Овај, у време избора времешни архимандрит, био је пензионисани професор појања у Београдској богословији, где је провео пуне три деценије. Пречанин родом, са образовањем стеченим у Печују, Пешти и Карловцима, Мраовић је био познат по лепом гласу и појачкој вештини.⁴⁵ Иако се за његове дугогодишње професуре ништа није изменило на плану учења црквеног појања у Богословији, а није познато ни то да је имао

⁴⁴ Теодосија је, уз претходну асистенцију С. Новаковића, за митрополита београдског хиротонисао карловачки митрополит Герман Анђелић, уз сагласност Владе из Беча. Епископи у Србији једногласно су одбили да прихвате новоизабраног митрополита, тако да је српска Влада 1883. године разрешила комплетну дотадашњу јерархију Српске цркве и на њено место довела, на брзину рукоположене, архијереје из Војводине, тј. Аустро-Угарске. Мраовић се иначе родио у Баји 1815. године. Студирао је филозофију, право и богословију. Време у коме је управљао Српском црквом (1883–1889) било је обележено дубоким кризама (Тимочка буна радикала, Српско-бугарски рат, нови Устав) и скандалима (развод краља Милана и краљице Наталије, краљева абдикација), а посебно ширењем безверја и трајним отуђењем интелигенције од црквеног предања. О Теодосију Мраовићу дао је упечатљиви суд Слободан Јовановић: „Нови митрополит Теодосије носио је на малом телу велику дугачку главу с јаким, дугачким носом прзнице и самовољника; корачао је у цркви с театралним достојанством и задржао је и у старим годинама нешто од онога лепог појања којим се у младости одликовао. Али, ван црквених свечаности, то је био безначајан човек, који је свој положај сматрао као синектуру“. Јовановић помиње и то да су и остали новопостављени епископи из Војводине били образованији од оних у Србији, знали су немачки и латински и обраћали су већу пажњу на црквено певање него, како каже, „наши“ калуђери. „Али с негованом косом и рукама, с чистим свиленим мантијама и са слободним светским понашањем, они су нашим људима изгледали мекушни и неозбиљни“ (Јовановић 1934: 417–418).

⁴⁵ Име Теодосија Мраовића се неизоставно помиње у списковима познатих карловачких појаца. Тако Гаврило Бољарић наводи у *Предговору* свог *Октоиха* да је боравећи у Београду током 1864/1865. године имао прилике да слуша изврсног „пијевца“, г. Мраовића (Бољарић и Тајшановић 1891: VI). Лазар Богдановић у свом драгоценом тексту о карловачком пјенију, објављеном у *Српском Сиону* 1893, даје податак да је Мраовићев учитељ појања био извесни калуђер Јанићије Поповић, који је у време митрополита Стратимировића и потом патријарха Рајачића био капелан, економ и надзорник „благодјенија“ у Карловцима, а потом и игуман фенечки. Богдановић каже и то да је Јанићије своју изврсну вештину стекао од именом непознатог проте новосадског, али и од надалеко чувеног Димитрија Крестића. Сам Мраовић пак обучио је низ добрих појаца, који су се, како Поповић наводи (без конкретних података), у своје време окушали и као наставници појања у Београдској богословији: београдски пароси Никола Трифуновић и Алекса Петровић, ђакон Тома Стојадиновић и бивши протођакон Јован Костић, обојица са службом у Београду, као и члан конзисторије нишке Живко Бранковић (Богдановић 1893: 266).

удела у креирању музичког образовања изван клирикалног училишта,⁴⁶ Мраовић је непосредно по устоличењу покушао да постојећу ситуацију бар делимично поправи. Он је, наиме, био приморан да учествује у спречавању прештампавања Трифуновићевих зборника који су, према речима архимандрита Никанора, ондашњег ректора Богословије, највише допринели да „с дана на дан све више ученици губе вољу учити се певању“.⁴⁷ Овај већ помињани архимандрит, који је био председник прве и члан друге комисије за припрему Корнелијевих рукописа за штампу, молио је митрополита да „подјејствује“ код министра „да нареди да се што пре предузме штампање Црквеног певања на ноте“ (упор. исто). Нови митрополит, међутим, очигледно није имао довољно политичке моћи, али ни утицаја који му је титула обезбеђивала, да започете послове у домену појачке (не)уметности доведе до краја. Прота Јаков Павловић⁴⁸ и даље је са своје позиције у Министарству доносио одлуке мимо Савета богословије, ректора и самог митрополита, тако да Мраовић нити је разрешио ситуацију са Трифуновићевим уџбеницима, нити је успео да издејствује да се одштампа спреман *Осмогласник* Мите Топаловића, одобрен да послужи као „учебник школски пјенија“, нити је Фонд за усавршавање и потпомагање нотног певања у Богословији, који је својим новцем основао, искоришћен у праве сврхе.⁴⁹ Колико је у својој улози београдског митрополита Мраовић заправо фигурирао на црквеној и политичкој сцени говори и чињеница да

⁴⁶ Интересантно је и запажање Алимпија Поповића, сходно којем су Теодосије Мраовић и претходно поменути шабачки владика Гаврило Поповић, као карловачки богослови, ванредно добри појци, уз то и наставници појања у Богословији, преко својих ученика раширили карловачко појање по целој Србији (Поповић 1944: 104).

⁴⁷ Архив Србије, Извештај ректора Богословије бр. 69 од 28. фебруара 1885. године (наведено према Павловић 1895: 163, напомена бр. 66). Трифуновић је, као што је наведено у напомени бр. 45, од Мраовића научио појање.

⁴⁸ Раније споменути прота Јаков Павловић (1840–1905) започео је своју каријеру као гимназијски професор, свештеник при војсци и у Казненом заводу у Крагујевцу, да би, по доласку у Београд, постао професор и ректор Београдске богословије, вероучитељ у Вишој женској школи, истовремено и дворски свештеник и начелник Црквеног одељења у Министарству просвете и црквених дела. Почастима никада довољно задовољан и са незаситом амбицијом, он се, по смрти супруге, замонашио 1892. године добивши име Инокентије. Након само две године изабран је за епископа нишког, вољом двора и владе 15. фебруара 1898. постао је, штавише, митрополит београдски. За време његове управе Српском црквом, дошло је до женидбе краља Александра Обреновића и Драге Машин, затим до насилног укидања династије Обреновића са престола (1903), и до избора Петра Карађорђевића за новог краља Србије. На трону Београдске митрополије остао је до смрти. Слијепчевић пише да је Инокентије био просечан човек, који иза себе није оставио никакво значајно дело (Слијепчевић 1991: 423).

⁴⁹ О детаљима Мраовићевог ангажовања и отпора који му је пружао прота Јаков Павловић видети Павловић 1985: 162–165.

је у току његовог „мандата“, 1886. године, законодавац изменио и допунио Закон о Богословији из 1863. године. Министар просвете и црквених послова је сада одређивао дисциплине за изучавање у Богословији, у договору са Архијерејским сабором, и то у оквиру скраћеног – трогодишњег школовања. Овим је намера власти да Српску цркву маргинализује и, редуковањем образованог подмлатка, онеспособи за вршење националне политике била посве транспарентна (Новаковић 2010: 196).

Непрестано умањивање историјске и духовне улоге Српске цркве од стране државне власти током последње две деценије XIX века представљало је саставни део пројекта убрзане модернизације српског друштва, у чијем је остварењу важно место заузимало осавремењивање образовања. У овом процесу, који је почетком осамдесетих година започео Стојан Новаковић, истакли су се, свако на свој начин, и сви потоњи министри просвете.⁵⁰ *Наука хришћанска* је и даље, истина, и у основним и средњим школама – гимназијама била прва на списку предмета, а своје место, иако при дну листе, имало је и *Певање*, како се музичка настава називала у основним школама, односно *Музика и певање*, како је гласио овај предмет у гимназијама (Ђуровић 2003: 155, 158).

Осамдесетих година XIX века, у Првој београдској гимназији, у којој су наставници музике били Стеван Мокрањац, Јосиф Свобода и Тоша Андрејевић, часови су били посвећени музичкој теорији и описмењавању у западноевропској нотацији, а све са циљем да се ђаци оспособе за хорско певање.⁵¹ Мокрањац је, у сарадњи са Свободом, припремао са ученицима годишње концерте, на којима је изводио углавном сопствене и Корнелијеве композиције, а учествовао је и на богослужењима у Саборној цркви (Манојловић 1923: 72–73).

Да су значај црквене музике за развој српске музичке културе високо ценили први школовани српски музичари говори још један неуспели покушај оснивања музичко-педагошког завода. Јосиф Маринковић и

⁵⁰ Посебно „делатни“ министри просвете били су: Андра Николић (1853–1918), угледан професор српског језика и члан Српске краљевске академије (функцију министра имао је у четири наврата: 1890–1892, 1896–1897, 1904–1905. и 1906–1909.); Љубомир Стојановић (1860–1930), познати филолог и политичар (као и А. Николић, четири пута је био на дужности министра: по неколико месеци током 1903. и 1904, 1905–1906. и 1909.); Љубомир Давидовић (1863–1940), истакнути политичар и просветни радник, који је иницирао доношење *Закона о народним школама* 2. маја 1904. године, као и више школских прописа (мандат је имао 1904, 1914–1917. и 1918) (упор. Ђуровић 2003: 145).

⁵¹ О наставном програму Гимназије видети Васиљевић 2000: 181–182.

Стеван Мокрањац су се 1895. године обратили Просветном савету са молбом да се отвори *Школа за српску црквену музику*, која би била „клица општег музичког развика у целом српству“ (Ђурић-Клајн 1981: 100–101). Идеја угледних хорова певачких друштава у Београду била је да се временом ова школа претвори у конзерваторијум који би, како стоји у њиховом писму, могла „давати уметнике за све музичке гране“. Зорислава Васиљевић износи мишљење да су Маринковић и Мокрањац, предлогом да се отвори школа за црквене појце, заправо желели да привуку пажњу одговорних у Министарству просвете, коме је, као што је више пута до сада указано, припадао и ресор за црквена дела (2000: 55). То, међутим, није било од користи, јер заинтересованих није било ни на страни задужених за просвету, ни оних који су требали да брину о црквеним питањима.

Министарство, међутим, није имало примедбе на Мокрањчев амбициозно замишљени план музичкотеоријске едукације ђака у Богословији, у којој је предавао од 1902. до Првог светског рата.⁵² Примарни циљ му је био да младе богослове научи нотном писму.⁵³ Коста Манојловић је описао како се Мокрањац довијао да са ученицима савлада једногласне напеве (Манојловић: 91–93), припремајући упоредо своје записе песама из *Осмогласника* за штампу.⁵⁴ Потврдио је и посебну Мокрањчеву ревност

⁵² Богословија је указом краља Александра 1900. добила званични назив „Богословија Светог Саве“.

⁵³ Искрпан увид у извештаје са предметима црквено и нотно певање: Пено 2006а: 208–210.

⁵⁴ У Извештају о Богословији Светога Саве за школску 1903/1904. годину Мокрањац је у напомену истакао да су ученици трећег и четвртог разреда направили врло леп успех у учењу *Осмогласника* по нотним знацима. „Али – вели Мокрањац – овај би успех био куд и камо обилатији, ученици би за цело прешли и научили и остале делове *Осмогласника*, само да је било штампаног уџбеника. Овако је изгубљено две трећине времена преписујући са табле“. Наведена примедба је уједно и дискретна аутореклама. Мокрањац је, наиме, одговорне у Министарству подсећао на сопствени зборник, који је чекао одобрење за штампу. Занимљиво је, међутим, да наставници појања у Београдској богословији нису користили ниједан постојећи нотни зборник, објављен додуше изван граница Србије. Осим записа Корнелија Станковића и Мите Топаловића, у рукопису, и низа песмарица карловачких богослова (Петра Костића и Јефте Петровића, Станка Морара), катихета, учитеља и свештеника (Јосифа Лаковића, Милорада Јовичића, Павла Илијевића, Јоце Пајкановића, Бранка Цвејића), пре Мокрањчевог *Осмогласника* било је више штампаних издања, попут *Старог карловачког пјенија* Тихомира Остојића (1887), *Српског православног пјенија*, по карловачком старом начину у три свеске из 1887. и 1889, као и *Октоиха* из 1891. Бољарића и Тајшановића, *Великог црквеног карловачког пјенија* Јована Козобарића из 1893, *Ноталног српског православног црквеног појања* Јована Константиновића из 1900. Судећи по списку књига које су према извештајима набављане за школску библиотеку, ови нотни зборници нису ни доспели до ученика. Тек се у извештају из 1910/1911. помиње да је нотно певање (солфеђо), које је предавао Зорко, рађено према уџбеницима проф. Н. М. Ладухина и М. Коваљевског (Извештај 1910/1911: 81).

у неговању вишегласне музике, тако да је под његовим руководством богословски хор у то време могао да се такмичи са свим другим хорским ансамблима у Београду (Манојловић: 93). Мокрањац је, наиме, од почетка намеравао да ђаци науче комплетну Корнелијеву *Литургију*, како би је на служби певали. Ипак, због музички недаровитих ђака (којих је изгледа било у већем броју од оних са слухом), он је током школске 1903/1904. године у нижим разредима успео да пређе литургијске химне у два гласа, а са ученицима трећег и четвртог разреда је припремао „службу, опело, венчање и неколико световних песама“ у трогласном ставу (Извештај 1903/1904: 47). Неколико година касније музички део програма Светосавске академије, са црквеним и световним хорским композицијама, чак и са инструменталним наступом ученика шестог разреда, показује евидентан напредак у односу на претходни период.⁵⁵

До почетка Првог светског рата у Богословији су се као наставници музике окушали и Јован Зорко и Стеван Христић. Њихово намештење је, као и за све остале запослене наставнике у Богословији, подразумевало већ утврђену процедуру у Министарству просвете. Обојица су ангажовани као учитељи IV класе, с тим да је Зорко почео са радом током школске 1908/1909, а Христић током 1911/1912. године (Извештај 1910/1911). Методику наставе коју је поставио Мокрањац, нарочито у домену теорије музике, они су наставили да примењују без већих промена.

Иако је отпор према цркви, у готово свим сегментима српског друштва, на прелазу из XIX у XX век, бивао све израженији, „симфонија“ цркве и државе, оличене у владару, за кога је, узгред буди речено, Уставом из 1869. било прописано да мора бити православне вере,⁵⁶ хипокризијски

⁵⁵ На репертоару су биле следеће композиције: Мокрањчево *Величаније*, тропар и химна Св. Сави, 23. *концерт* Боргњанског и Мокрањчево *Осма руковет*, Архангелски, Маринковићева композиција *Хеј трубачу* (у извођењу мушког хора), увертире *Оливета* и *Тил Либес Заубер* (у извођењу ученика 6. разреда). Упор. Извештај 1908/1909: 25–26.

⁵⁶ У свим важнијим догађајима из живота кнеза, касније краља Милана, присуствовао је митрополит Михаило. Миропомзао га је 23. 6. 1868, делио му је поуке иако, према сведочању савременика, Милан Обреновић није скривао да је атеиста. Сматрао је, међутим, да његов положај захтева лицемерно понашање, када су у питању учествовање у обредима у цркви, црквеним славама и сл. (Радић 2008).

је одржавана у животу све до уједињења југословенских народа у једну државу. У дебатама сукобљених представника политичких странака, у којима је активно учествовао и знатан број свештеника,⁵⁷ чули су се већ почетком осамдесетих година захтеви да се црква одвоји од државе и да се црквено певање и верске науке избаце из школског програма.⁵⁸

Истина, слаба новчана накнада за обављање појачке дужности представљала је један од оправданих разлога одсуства ентузијазма код учитеља, о чему је у више чланака јавност обавештавана.⁵⁹ Но, било је и врло конкретних притужби на учитеље који свесно и то због својих атеистичких убеђења одбијају да учествују у богослужењу и у певничкој пракси.⁶⁰ Црквено појање ће, ипак, све до 1918. године бити

⁵⁷ Неканонски изабрани епископи који су чинили Архијерејски сабор, 1883. године су донели одлуку „да ниједан отачаствени свештеник не сме бити члан никакве политичке партије, нити на зборове таквих партија ићи“. Овој наредби претходило је образложење у коме се каже да је Сабор утврдио да су „неки свештеници... од неког времена почели занемаривати своју свету службу и лаћати се таквих радова, који наносе љагу свештеничком чину, а у Цркви и држави растројство и неред... они често иду на неке политичке зборове и тамо поучавају своје верне штетним мислима... Не разумевајући злобу сатанину, многе своје верне воде странпутицом, убијају слогу и љубав међу њима и на убитачне радове и смерове навлаче“. Упор. *Зборник* 1900: 71.

⁵⁸ Упор. Радић 2003: 113. Највећу штету цркви су наносили свештеници, чланови Радикалне странке, који су се, прихвативши идеје Светозара Марковића, отворено залагали за умањење утицаја цркве у друштву (упор. Слијепчевић 1991: 372–373).

⁵⁹ Блажек је указивао и на то да већина младића који се спремају за учитељски позив напросто немају наклоност према појању, те пука појачка обавеза, по нужности, а без неопходне љубави, не даје плода. Наравно и учитељска плата је нестимулативна, јер да он не мора да се стара за побољшање свог материјалног стања, онда би већи део слободног времена посвећивао ширењу појања. Блажек закључује: за мало новаца, мало музике (Блажек 1910: 49–50). И Јован Бута је сличног мишљења, премда не оправдава учитеље јер, како каже, њихово незадовољство не може ићи на уштрб богослужења (Бута 1907: 85–87).

⁶⁰ Димитрије Јанковић у напису *Учитељ и појање* реагује на изјаве једног таквог учитеља који појачку дужност сматра наметнутим душевним кулуком, и то у веку слободоумља. Коментаришући нове тенденције у црквеном и друштвеном животу Јанковић је, између осталог, рекао и то да су „они стари учитељи, који о нотама ни појма имали нијесу, били сви од реда изврсни појци, и поносили су се са својом пјевницом, а гле сад, кад су дошле ноте, сувремене ‘Magister’ неће да ни из нота, ни без нота, и хигијену и здрав разум у помоћ призива само да се цркве и пјевнице опрости“ (Јанковић 1908: 121–123). Аутор који се потписао као Пјестун помиње и случај учитеља у Буковцу и Шумљу, који не знају и неће да науче појање, али уместо заслужене казне бивају награђени премештајем у још већа села. Са оправданом сумњом да је реч о, како вели, профанацији народне светиње, аутор поставља више реторско питање: ко ли је покровитељ таквих учитеља? (Пјестун 1894: 599).

један од важнијих предмета у учитељским школама.⁶¹ Дефинитивно ће, званичним актом министра просвете (под бр. 218/4), бити укинута из наставног програма 2. октобра 1926. године,⁶² а са новим законом о средњим школама, од 31. августа 1929, биће искључено и из наставно-образовног процеса у гимназијама.

Црква ће, како је у својим успоменама записао Чедомиљ Мијатовић (1842–1932), за Србе и у XX веку, као и у претходним stoleћима обележеним туркократијом, представљати превасходно „политичку установу која је на неки мистичан начин повезана са постојањем нације“. При томе, додаје овај познати историчар, дипломата, политичар и економиста, други председник Српске краљевске академије, српско верско осећање није ни дубоко ни топло, о чему сведоче празне цркве, које се испуне само на велике црквене празнике (Велики петак, Васкрс, Духове), или у дане у којима се чува сећање на значајне политичке догађаје (дан другог и успешног

⁶¹ Првог децембра 1895. године донесен је правилник о полагању учитељског испита из црквеног појања. Трочлана комисија у Министарству просвете процењивала је теоријско и практично знање испитаника. У оквиру теоријског дела испита тражило се познавање: црквенословенског језика, богослужења (вечерње, великог и малог повечерја, полуноћнице, јутрења, Литургије Св. Јована Златоустог, Василија Великог и Григорија Двојеслова, часови и бденије), структуре служби на Господње и Богородичине празнике и празнике светих, затим богослужбених књига (када се која књига употребљава и на који начин), најзад, типика у целини, којим се одређује редослед празничних и осталих обреда током године. Кандидати за учитеље морали су показати завидни ниво знања и из теорије музике (тражило се познавање нотног система, кључева, знакова за понављање, лествица, тонских родова и врста, интервала, такта, темпа и украса). Практични испит био је врло опсежан и подразумевао је течно и правилно читање црквених химни, читање апостолске посланице и певање различитих напева гласова осмогласника, четири херувике (празничне, недељне првог гласа, Корнелијево и тзв. подобне недељне), свих празничних ирмоса, као и причасних песама (наведене су химне у VI, VII и VIII гласу – тзв. тршћанска, као и типиком иначе непрописаних причасних: *Скажи ми Господи и Днес на Синајстјеј*), затим одговарање на јектеније, певање песама за Пређеосвећену литургију, изобразитељних псалама, празничних песама на входу, прокимена, Богородичине химне *Достојно јест* по гласовима (назначени су IV, V и VIII и „произвољно“), утврђених песама за Литургију Св. Јована Златоустог и др.

⁶² Црквено појање се иначе и до тада није предавало као засебан предмет, већ у оквиру предмета нотно певање. Променама у наставном плану и програму рада учитељских школа извршених 1930/1931. црквено певање је, залагањем Светог архијерејског синода (упор. АЈ 66-1264-1508), враћено у четврти разред учитељске школе, у оквиру теоријског дела предмета певање. Било је регулисано и то да дужност појаца (и оргуљаша) наставници не могу вршити за време редовних школских часова (*Наставни план и програм 1930: 15–16. Закон о народним школама 1935: 10*).

устанка против Турака, краљев рођендан)... Најзад, тачна је и за прошли, као и за наш век Мијатовићева констатација да „Срби не дозвољавају никоме да цркву нападне, нити да је доведе у питање. Међутим, онда када је не нападају они је сами запостављају“.⁶³ Запоставивши цркву као институцију а, пре тога, њену мистичну улогу у домостроју спасења, није необично што је по страни остало и интересовање за црквене уметности, међу којима музика има посебан литурџички статус.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Богдановић Л. (1893) „Српско православно карловачко пјеније“ *Српски Сион* III/ 15, 16, 17: 231–233, 248–249, 266–269.

Бољарић Г. и Тајшановић Н. (1891) *Српско православно пјеније, по карловачком старом начину*, књ. II, св. 1–9, Сарајево – Лајпциг.

Бута Ј. Ж. (1907) „Реч две о црквеном појању у сеоским црквама“, *Српски Сион* XVII/6: 85–87.

Васиљевић З. (2000) *Рат за српску музичку писменост*, Београд: Просвета.

Војводић М. (2000) „Митрополит Михаило и Стојан Новаковић“, *Историјски записи* 1–2: 153–164.

Вукашиновић В. (2010) *Српска барокна теологија*, Врњци – Требиње: Братство Св. Симеона Мироточивог и Манастир Тврдош.

Вукићевић М. (1893) „Школе и школовање за време Првог устанка (1804–1813)“, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Дели-Груић Проф. (1893) *Преображај београдске богословије*, Београд.

Денић Ч. (1986) „Школовање Срба у Русији крајем XVIII века и однос сународника према њима“, у: Чубриловић В. (ур.) *Југословенске земље и Русија у XVIII веку*, Београд: САНУ, Научни скупови књ. 32, Одељење историјских наука књ. 8, 240–262.

Деспотовић П. (1958) *Васпитање у Срба*, Београд.

Димитријевић С. (1933) *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије, као православији јерарх, Србин, Словен и немар југословенства*, Београд.

Државни календар Кнежевине Србије од 1867. до 1903. године.

⁶³ Count Chedomille Mijatovich, *The Memoires of a Balkan Diplomatist*, Ltd. London, New York, Toronto, and Melbourne 1917, 201–209. (наведено према Радић 2008: 234).

Đurić-Klajn S. (1981) „Музичко školovanje u Srbiji do 1914. godine – Pokušaji i ostvarenja u XIX veku“, *Akordi prošlosti*, Београд: Prosveta, 97–117.

Ђуровић А. (2003) „Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Друштво историчара Србије – Историјски институт, 143–167.

Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898), Д. Стефановић (ур.), Београд: САНУ 2008.

Закон о народним школама са законом о изменама и допунама од 7. јула 1930. године (1935) Душан Р. Милојковић (ур.), Београд.

Зборник закона и наредаба издани у Књажевству Србији од почетка до краја 1864, Београд 1864.

Зборник правила, уредаба и наредаба Архијерејског сабора православне цркве у Краљевини Србији од 1830–1900, Београд 1900.

Зборник правила, уредаба и наредаба Архијерејског сабора православне цркве у Краљевини Србији (1839 – 1900), Београд 1900.

Извештај о Богословији Светога Саве за школску 1903/1904. годину.

Извештај о Богословији Светога Саве за школску 1910/1911. годину.

Илић А. (1911), *Петар Јовановић митрополит београдски, његов живот и рад 1833–1859*, Београд: Штампарија К. Грегорића и друга.

Исић М. „Писменост у Србији у 19. веку“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Друштво историчара Србије – Историјски институт, 63–79.

Јанковић Д. (1908), „Учитељ и појање“ *Источник* XXII/8: 121–123.

Јевтић А. (1982) „Развој богословља код Срба“, *Теолошки погледи* 3–4, 81–104.

Јовановић М. (1976) *Српско сликарство у доба романтизма 1848–1878*, Нови Сад: Матица српска.

Јовановић С. (1934) *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Београд.

Манојловић К. (1923) *Споменица Стевану Ст. Мокрањцу*, Београд.

Манојловић К. (1942) „Корнелије Станковић“, *Просветни гласник* 6–7, 1–22 /отисак/.

Митровић Р. (1985) „Организација Српске цркве у Србији од 1831–1879. године“, *Гласник Српске православне цркве* 1: 40–52.

Наставни план и програм за Учитељске школе у Краљевини Југославији у 1930/1931. години, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 15–16.

Новаковић Д. (2010) *Државно законодавство о православној цркви у Србији од 1804. до 1914. године*, Београд: Православни богословски факултет.

Павловић М. (1985) „Заоставштина Корнелија Станковића“ у: Стефановић Д. (ур.), *Корнелије Станковић и његово доба*, Београд САНУ – Музиколошки институт, 147–170.

Peno V. (2005), “Tailoring of Texts Rather Than Melodies in the Serbian 19th and 20th Century Church Chanting”, у: Т. Marković и V. Mikić (ур.) *Music and Networking*, Belgrade: Faculty of Music, University of Arts, 211–220.

Пено В. (2006а), „О предмету *Црквено појање са правилом* у српским богословским школама“, И. Перковић-Радак, Д. Стојановић-Новичић и Д. Лајић-Михајловић (ур.) *Историја и мистерија музике – у част Роксанде Пејовић*, Београд: Факултет музичке уметности у Београду, 199–211.

Peno V. (2006б), “How Have Serbian Chanters Learned to Chant in Recent History”, у: Dobszay L. (ур.) *Papers Read at the 12th Study Group – Cantus Planus*, Lillafüred / Hungary 2004 August 23–28, Budapest: Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, 893–906.

Пено В. (2011) „О појачкој пракси у српским црквама у другој половини 19. и првим деценијама 20. века“, *Црквене студије* 8: 401–411.

Петровић В. и Петровић Н. (1884) *Грађа за историју Краљевине Србије, време прве владе кнеза Милоша Обреновића од 1821–1823*, књ. 2, Београд.

Петровић Н. (1985) „Двадесет писама Корнелија Станковића Михаилу Ф. Рајевском, представнику руских славенофила у Бечу“ у: Д. Стефановић (ур.) *Корнелије Станковић и његово доба*, Београд: САНУ – Музиколошки институт, 73–83.

Пјестун (1894), „Учитељске дужности у погледу црквено-словенског језика и црквеног појања“ *Српски Сион* IV/ 38: 598–599.

Попов Ч. (1994) „Немирне године и везивање за Аустро-Угарску“ у: *Историја српског народа* 6/1: 50–94.

Поповић А. (1944) „Српско народно црквено пјеније“, *Календар српске православне епархије Бачке за преступну 1944*, 88–106.

Радић Р. (2003) „Образовање свештенства Српске православне цркве у 19. веку и у првој половини 20. века“, *Образовање код Срба кроз векове*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Друштво историчара Србије – Историјски институт, 101–125.

Радић Р. (2008) „Православна црква у Србији у време краља Милана Обреновића“, *Зборник Матице српске за историју* 77–78: 225–235.

Симић Н. (1958) „Два предлога митрополита Михаила“, *Гласник Српске православне цркве* 5: 75–78.

Слијепчевић Ђ. (1991) *Историја Српске православне цркве*, књ. 2, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Стефановић Д. (1985) „Прилог проучавању нотних аутографа, архивских и других докумената о Корнелију Станковићу“, у: Стефановић Д. (ур.), *Корнелије Станковић и његово доба*, Београд САНУ – Музиколошки институт, 123–135.

Стефановић Д. (2008) „Митрополит Михаило и Корнелије Станковић“, у: Стефановић Д. (ур.), *Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898)*, Београд: САНУ, 293–304.

Стојанчевић В. (2002–2003) „Митрополит Михаило и питање аутономије српске цркве у Турској 1878. Године“, *Прилози за књижевну и језичку историју и фолклор* 68–69/1–4, 235–240.

Столић А. (2003) „Место учитељског позива у систему образовања у Србији 19. века“ *Образовање код Срба кроз векове*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Друштво историчара Србије – Историјски институт, 89–100.

Страњаковић Д. (1962) „Уједињење СПЦ и обнова Пећке патријаршије 1918. до 1922. године“, *Гласник Српске православне цркве* 4: 140–156.

Тешић В. (1974) *Морално васпитање у школама Србије (1830 – 1878)*, Београд.

Тешић В. (1983) „Школе и настава“, *Историја српског народа* VI/2, Београд.

Тимотијевић М. (2005) „Васпитање емоција и уобличавање модерног грађанског идентитета код Срба“, *Годишњак за друштвену историју* 12/1–3: 7–24.

Томандл М. (1938) *Споменица панчевачког српског црквеног певачког друштва*, Панчево: Књижарско-издавачки завод „Напредак“.

Трговчевић Љ. (1998) „Образовање као чинилац модернизације Србије у 19. веку (аналитичка скица)“, *Србија у модернизацијским процесима* II, Београд, 217–231.

Ћунковић С. (1970) *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, Београд.

Флоровски Г. (1997) *Путеви руског богословља*, Подгорица: ЦИД.

Цисарж Б. (1960) „Београдска богословија за време I Српског устанка 1810–1813“, *Православна мисао* III/2: 14–30.

Швабић П. (1903) „О постанку Београдске богословије“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији* 1–2: 37–53.

Шеговић А. (1958) „Грађа за историју школства у Заглавку“, *Историјски архив*, Зајечар.

Школски зборник наредба и уредаба (1875), Београд.

Архивска грађа:

Архив Југославије, 66-1264-1508

Архив САНУ бр. 10093

Архив Србије Министарство просвете, Р. 570, 1839, В 2014.

Архив Србије Мпс. ф I – п 142/1846. од 30. децембра 1863. године, № 4002.

Архив Србије ПО 107/36, 37, 38, 39

Архив Србије Мпс., ф 170/1873.

Архив Србије Извештај ректора Богословије бр. 69 од 28. фебруара 1885. године

Vesna Peno

CHURCH MUSIC IN THE LIGHT OF NATIONAL LEGISLATION IN
THE PRINCIPALITY OF SERBIA AND THE KINGDOM OF SERBIA
(Summary)

Officially, the Serbian Orthodox Church enjoyed a legally guaranteed status throughout the 19th century and Orthodox faith was considered to be prevalent both in the Principality of Serbia and in the Kingdom of Serbia. Nevertheless, after gaining its autonomy within the Constantinople Patriarchate in 1831 (under whose forced jurisdiction it had been since 1766), Knez Miloš's attitude and a number of state provisions led to the unsparing diminishing of the Church authority together with frequent subversions of the Church Canon law. Introduction of the constitutional and legislative framework for the activities of the Serbian church, the enforcement of institutionalized mechanisms of control, and above all, direct interference of the State authorities in the elections of Church hierarchs and their activities, marked relations of the Church and the State in the 19th century. "Might makes right" rule was always on the State side.

Investigations so far have least examined those provisions of the Government concerning general and theological education, in which church music also found its place. Presentation and analysis of the facts about the beginnings of organised music education go in favour of the existing findings on concurrencies and discrepancies in two cultural policies – that of the State and the one of the Church. Attitudes of the Sovereign and the Government towards the educational process, so vital during the decades of the State formation, are also indicative for affirmation of chanting practice and music art in general, as are (non-) conflicting interests between the prelates and distinguished public figures on one, and those in charge at the ministries on the other side.

This paper presents all relevant government legislations regulating religious and music education at regular and theological schools. Attempts of the Church dignitaries and learned Serbian musicians to raise the level of music culture with the help of the State authorities are particularly emphasised. The emphasis was especially on the promotion of polyphonic church music and endeavours to print notated church chanting books. All relevant direct and indirect contributors to the expansion of church music are mentioned, among them especially music teachers at the Theological high school in Belgrade. Eventually, the paper points to those legal regulations which imposed on teachers certain duties related to everyday church services and reactions of the teachers to those regulations.